



นิมิตใจที่หายไป - วันทอง

# ความสัมพันธ์ระหว่างวรรณศิลป์กับคีตศิลป์

## ในวรรณคดีเรื่องขุนช้างขุนแผน

### THE RELATIONSHIP BETWEEN THE LITERARY ART AND MUSICAL ART IN KHUN CHANG KHUN PHAEN

ยมโดย เท้งพงศา \*



\* ผู้ช่วยศาสตราจารย์ ภาควิชาภาษาไทย คณะมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยบูรพา

## **บทคัดย่อ**

ขุนช้างขุนแผนเป็นวรรณคดีที่ใช้ขับเสภา บทความวิจัยนี้จึงมุ่งศึกษาความสัมพันธ์ระหว่างวรรณศิลป์กับกวีศิลป์ โดยการศึกษาองค์ประกอบของวรรณคดีเรื่องขุนช้างขุนแผนในแง่การแต่งเพื่อใช้ขับเสภา จากการศึกษาพบว่า ความสามารถของกวีในการประสานองค์ประกอบของบทเสภาได้เหมาะสม ช่วยให้สามารถขับเสภาให้เกิดรสต่าง ๆ ได้สอดคล้องกลมกลืนกับเรื่องแต่ละตอน จนสามารถพิสูจน์ได้ว่า วรรณศิลป์และกวีศิลป์ต่างมีบทบาทในการช่วยเสริมคุณค่าแก่กันและกัน อันเป็นผลให้วรรณคดีเรื่องขุนช้างขุนแผนมีความเป็นเลิศในประเภทกลอนสุภาพ ตามที่ได้รับการยกย่องจากวรรณคดีสโมสรในสมัยรัชกาลที่ ๖

## **ABSTRACT**

Khun Chang Khun Phaen is a literary work composed for Sepa singing. The purpose of this research is to study the relationship between the literary art and musical art of this particular work through its literary components on the aspect of its musical purposes. It is found that the poets' ability in combining together the components of the Sepa words appropriately enables the Sepa singers to create in their singing various emotions in harmony with the plot of each part. It is here proved that the literary art and musical art both play equally important roles supporting each other, resulting in the outstanding quality of Khun Chang Khun Phaen among all literary works composed in Klon Suphap, as awarded by the Literature Club (Wannakhadi Samosorn) in the reign of King Rama VI.

ขุนช้างขุนแผนเป็นวรรณคดีบันเทิงประเภทนิทานที่น่าเสนอโดยการเล่าเรื่องด้วยวิธีขับเสภา วรรณคดีเรื่องนี้ได้รับการยกย่องจากวรรณคดีสโมสรสมัยรัชกาลที่ ๖ ว่าเป็นความเป็นเลิศในประเภทกลอนสุภาพ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพได้ประทานพระวินิจฉัยไว้ในตำนานเสภา หน้าคำนำขุนช้าง-ขุนแผน (กรมศิลปากร, ๒๕๓๘, หน้า [๓], [๑๑]) เกี่ยวกับความนิยมขับเฉพาะเรื่องขุนช้างขุนแผนโดยเน้นที่ความดีเด่นขององค์ประกอบของเรื่องในส่วนที่เป็นเนื้อเรื่องและกระบวนการกลอน โดยมีสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ (๒๕๒๕, หน้า ๑๕) ได้ประทานพระมติเห็นด้วยและได้ประทานพระมติเพิ่มเติมว่า “...เป็นเรื่องที่ไม่เป็นไปตามใจหวังทำให้ผู้ฟังนั้นวับหาวด้วยความอีกส่วนหนึ่ง...ประกอบด้วยคำแต่งเหมือนเรื่องคนจริงจัง จึงชอบกันมิรู้ผิด” ในสมัยอยุธยาจนถึงสมัยรัชกาลที่ ๒ - ๔ แห่งกรุงรัตนโกสินทร์ มีหลักฐานปรากฏว่า เรื่อง ขุนช้างขุนแผนใช้ขับเสภาเป็นการมหรสพในงานมงคลของประชาชน ได้แก่ งานขึ้นบ้านใหม่ งานโกนจุก และงานแต่งงาน และใช้ขับถวายพระมหากษัตริย์ระหว่างทรงเครื่องใหญ่ จากสาเหตุดังกล่าวมาโดยลำดับเป็นที่มาของแนวคิดในการศึกษาความสัมพันธ์ระหว่างวรรณศิลป์และกิตติศิลป์ในวรรณคดีเรื่องขุนช้างขุนแผน การศึกษาค้นคว้าครั้งนี้ได้ใช้ทฤษฎีเรื่องรส ตามทฤษฎีวรรณคดีสันสกฤต ทฤษฎีรสในวรรณคดีที่พึง

พึง และทฤษฎีที่ว่าด้วย “วรรณคดีเป็นศิลปะร่วม” ระหว่างวรรณคดีกับศิลปะแขนงกิตติศิลป์เป็นแนวในการศึกษาวิจัย

ผู้วิจัยใช้วรรณคดีเรื่องขุนช้างขุนแผน ฉบับหอพระสมุดวชิรญาณเป็นข้อมูลในการศึกษา ตลอดจนศึกษาเอกสาร ตำรา บทความ และงานวิจัยที่เกี่ยวข้องกับวรรณศิลป์ กิตติศิลป์ รสนิพนธ์วรรณคดีไทย องค์ประกอบของการขับเสภาเล่าเรื่องหรือเสภานิทาน และความสัมพันธ์ระหว่างวรรณศิลป์กับกิตติศิลป์ และเพื่อให้การศึกษากิตติศิลป์ประเภทขับเสภาเล่าเรื่อง หรือเสภานิทานประกอบการขับรับเสภาปรากฏผลชัดเจน ผู้วิจัยได้สัมภาษณ์วิทยากรผู้ทรงคุณวุฒิด้านการขับเสภาและขับรับเสภาประกอบการศึกษาวิจัยด้วย แล้วเสนอผลการวิจัยแบบพรรณนาวิเคราะห์โดยแบ่งการศึกษาเป็น ๒ ประเด็น คือ วรรณศิลป์และกิตติศิลป์ในวรรณคดีเรื่องขุนช้างขุนแผน และความสัมพันธ์ระหว่างวรรณศิลป์กับกิตติศิลป์ในวรรณคดีเรื่องขุนช้างขุนแผน

## วรรณศิลป์

จากการศึกษาวรรณศิลป์ในวรรณคดีเรื่องขุนช้างขุนแผน พบว่า การประสานองค์ประกอบในส่วนที่เป็นวัสดุ คือ โครงสร้าง เนื้อเรื่อง และภาวะรักไม่สมหวังระหว่างตัวละครเอกกับตัวละครฝ่ายปฏิบัติกับองค์ประกอบในส่วนที่เป็นอสังการ คือ

กระบวนกลอนที่ใช้เป็นบทบรรยาย บทพรรณนา และบทเจรจา หรือรำพึงรำพันได้อย่างเหมาะสม ทำให้เกิดกฎารสเป็นรสนั้นโดยมีหลักการว่า เราพรรณ และ วิรรสน เป็นรสนิยม ดังจะได้นำเสนอผลการวิจัย ดังนี้

โครงเรื่องของขุนช้างขุนแผนเป็นเรื่องราวรักตามเส้าระหว่างหญิงหนึ่งกับชายสองคนที่มีความแตกต่างกันในด้านรูปสมบัติ คุณสมบัติ และฐานะ ฝ่ายหญิงเลือกชายรูปงาม ความรู้ดีแต่ฐานะยากจน เป็นคู่ครอง ฝ่ายชายที่รูปไม่งามแต่ฐานะร่ำรวยยังไม่เลิกรักนาง ได้พยายามทุกวิถีทางที่จะทำให้ได้นางมาเป็นคู่ครองของตน ความขัดแย้งระหว่างกันเริ่มทวีความรุนแรงขึ้นตามลำดับ จนในที่สุดฝ่ายหญิงต้องพบจุดจบโดยการถูกประหารชีวิต

เนื้อเรื่องขุนช้างขุนแผน ฉบับหอพระสมุดวชิรญาณแบ่งเป็น ๔๓ ตอน ตอนที่ ๑ - ๓๖ เป็นเรื่องราวชีวิตของขุนช้าง ขุนแผน และนางวันทองตั้งแต่กำเนิด ชีวิตปฐมวัย มัชฌิมวัย และปัจฉิมวัย ส่วนตอนที่ ๓๗ - ๔๓ เป็นเรื่องราวของตัวละครรุ่นลูกจากการศึกษาเนื้อเรื่อง พบว่า ความขัดแย้งระหว่างตัวละครเอกก็ขุนแผนและวันทองกับตัวละครฝ่ายปฏิกัมภ์คือขุนช้าง เป็นเหตุให้สมเด็จพระพันวษามีรับสั่งให้ประหารชีวิตนางวันทอง ทำให้ผู้อ่านผู้ฟังวรรณคดีเรื่องนี้เกิดอารมณ์สะเทือนใจอย่างรุนแรง เพราะความสงสารนางวันทองดังที่สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ ได้

ทรงมีพระมติไว้ ดังนี้

“...คนชอบเรื่องขุนช้างขุนแผนเพราะเป็นเรื่องจริงนั้นก็อีกส่วนหนึ่ง แต่เห็นว่าจะจริงเป็นเรื่องที่ไม่เป็นไปตามใจหวัง ทำให้ผู้ฟังนั้นวิหิงสด้วยอีกส่วนหนึ่ง เพราะเรื่องของไทยเรา ใครในท้องเรื่อง ชื่อนักรักก็มีแต่ความดี ถึงจะมีอันครายบ้างก็ที่ยกย่องมาอีก เขาเสียไป นึกให้ทำอะไรไม่ได้ก็ไม่ได้ นึกให้ฆ่าตัวตายได้นางกลับ ก็ตาย ก็ได้กลับ สมนึกมันก็อื่นสนุกไปในตัวอง ตั้งแต่แรกทลายแก้วรัก นางพิมพ์ขุนช้างก็รักห้อง ทลายแก้วมาแล้วเอ็นดู แต่ขุนช้างมีเงิน นึกเอาใจช่วยให้ทลายแก้วได้สมนึกก็จริง แต่เคราะห์ร้ายต้องจากไปทัพบ ขุนช้างก็ขวางเข้ามาให้ใจหวนอีกกลัวจะเสียที่แก่ขุนช้างเกือบตาย ทลายแก้วกลับมาทันยังไม่ทันเสียตัวช่วยคือเขียนตายกลับเกิดความรักกับลาวทองถึงคัดค้านกัน ต้องเป็นเมีย ขุนช้างด้วยจำใจ ฟังนางสงสารและเสียใจมาก ครั้นขุนแผนคิดถึงจะมาลอบลักพาตัวไป ช่วยคิดเมื่อคือวันทองกลับไม่ไป อาลัยรักขุนช้างมันขวางใจที่สุด ถ้าไม่มีมนต์ก็ต้อง

ถึงอุคคว่ากันจึงไปได้ เป็นนานจึง  
ได้รักใคร่ลงรอยกันอย่างเดิม นึกว่า  
จะเป็นสุขกันเสียที ก็หาเป็นอย่าง  
นึกไม่ ขุนช้างถวายฎีการับสั่งให้หา  
เข้าไปชำระ ทั้งเรื่องโจรบ้านหาม  
กลัวจะถูกตัดสินใจให้แก่ขุนช้าง  
แต่มีหวังที่ขุนแผนเป็นผัวเก่า มีทาง  
จะได้ แต่ก็ทำผิดไว้ เรื่องกลับหลัก  
ไปเป็นวันทองต้องถูกตัดหัว  
ร้ายไปกว่าอะไรเสียหมดอีก เรื่อง  
ขวางหน้าใจอยู่ดังนี้ ของเรามีอยู่  
เรื่องเดียวเท่านั้น ประกอบกับ  
คำแต่งเหมือนเรื่องคนจริงจัง  
จึงชอบกันมีรู้จัก"

(สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรมพระยานริศ-  
รานุวัดติวงศ์, ๒๕๒๕, หน้า ๘๕)

จากการศึกษาทฤษฎีรสของวรรณคดี  
ชั้นสกฤต พบว่า แนวคิดเกี่ยวกับภาวะของตัวละคร  
เอกและตัวละครฝ่ายปฏิบัติในวรรณคดีเรื่องขุนช้าง  
ขุนแผนสอดคล้องกับทฤษฎีที่ว่าด้วยรักไม่สมหวัง  
ในวรรณคดีชั้นสกฤต ๕ ประการ คือ รักแรกพบ  
(ปुरुวราท) รักซ่องโจ (มาน) รักจากไกล (ปรัวสา) และ  
รักสิ้นใจ (กรุณา) ดังจะได้แยกกล่าว โดยเรียงลำดับ  
ตามที่ปรากฏในเนื้อเรื่อง ดังนี้

รักแรกพบ (ปुरुวราท) คือ ความรักหนักยิ่ง  
ซึ่งเกิดขึ้นแก่คนรักทั้งสองผู้ไม่เคยอยู่ร่วมกันมาแต่ได้  
มาพบเห็นกันจากตัวจริง

พลายแก้วและพินพิลาโดยเป็นเพื่อนเล่นกัน  
มาในวัยเด็กได้พบเห็นกันอีกครั้งหนึ่งเมื่ออยู่ในช่วง  
วัยรุ่น ต่างรักและพึงพอใจกันด้วยรูปสมบัติและคุณ  
สมบัติ แม้พลายแก้วจะบวชเณรอยู่แต่ก็ตอบรักกัน  
โดยมีสายทองที่เลี้ยงของนางพินเป็นแม่สื่อ และแม้  
ศรีประจันแม่ของนางพินจะไม่เต็มใจยกลูกสาวให้  
พลายแก้วนัก แต่นางทองประศรีผู้เป็นแม่ของ  
พลายแก้วจะไม่เต็มใจให้พลายแก้วรับแต่งงานนัก แต่  
ด้วยความมุ่งมั่นของพลายแก้วและนางพิน ทั้งสองได้  
แต่งงานกันตามประเพณี รสที่ได้รับจากการรับรู้  
ภาวะของตัวละครในตอนนี้เป็น ทฤษฎีรส คือ ความ  
ซาบซึ้งในความรักของตัวละครเอก

ส่วนขุนช้างตัวละครฝ่ายปฏิบัติก็มีความ  
รักในตัวนางพินด้วย แต่ภาวะรักแรกพบของขุนช้าง  
เป็นภาวะรักไม่สมหวังเพราะพินรังเกียจในรูปลักษณะ  
ที่น่ารังของขุนช้าง ในขณะที่ศรีประจันพึงพอใจใน  
ฐานะร่ำรวยและประสงค์จะยกนางพินให้เป็นคู่ครอง

รักจากไกล (ปรัวสา) คือ ความรักที่ไม่อาจ  
หายไปจากใจ มีแต่เพิ่มขึ้นในคนรักทั้งสองที่พิน  
จากกันเพราะฝ่ายหนึ่งต้องจากไปไกลเป็นเวลานาน  
เนื่องจากหน้าที่การงาน

นางพิมพิลาไลยอยู่หอร่วมกับพลายแก้วได้เพียงสองวันได้รับความสุข ความสมหวัง ความซาบซึ้งในรักในระยะข้าวใหม่ปลามัน แต่พลายแก้วต้องจากนางพิมไปทำศึกเชียงทอง-เชียงอินทร์ เพราะสมเด็จพระพันวษามีรับสั่งให้พลายแก้วทำหน้าที่เป็นแม่ทัพ ภาวะรักจากไกลทำให้นางพิมล้มป่วยจนทำให้ผู้อ่านผู้ฟังเกิดกรณารส เนื่องจากความสงสารที่ได้รับรู้ภาวะทุกข์โศกของนางพิม

การแสดงความพร้อมรบและทิ้งคูครองไปทำศึกทำให้เห็นความกล้าหาญของพลายแก้ว ผู้อ่านเกิดวีรรส คือ รับรู้ความกล้ารบตามหน้าที่ของพลายแก้ว

ในขณะเดียวกันผู้ฟัง - ผู้อ่านเกิดราทรรส คือ ความรู้สึกแค้นเคืองขุนช้างตัวละครฝ่ายปฏิปักษ์ ผู้วางแผนทูลสมเด็จพระพันวษาให้มีรับสั่งเกณฑ์พลายแก้วไปทัพแล้วมุ่งจะหาทางครองคู่กับนางพิมให้อ้องได้

รักข้อใจ (มาน) คือ ความรักระคนความเหิงหวง เนื่องจากฝ่ายหญิงรู้ว่าฝ่ายชายมีความสัมพันธ์กับหญิงอื่น

ขุนช้างคิดการสำเร็จสามารถหลอกหลวงให้นางศรีประจันยกนางพิมให้เป็นคู่ครองของตน แต่นางพิมมีความเฉลียว เข้มแข็ง มั่นคง รอคอยการกลับมาของพลายแก้ว แม้นางจะบอบช้ำทั้งกายเนื่องจากถูกแม่เจียนตี และป่วยเป็นไข้ใจเพราะความกังวลว่า จะต้องตกเป็นเมียของขุนช้าง และวันกลั

ว่าพลายแก้วจะตายในที่รบตามที่ขุนช้างบอกกล่าวหลวงไว้ นางพิมได้รับการเปลี่ยนชื่อเป็นวันทองเพื่อรักษาภาวะรักจากไกล

พลายแก้วกลับมาทันเหตุการณ์และประสบความสำเร็จจากการรบได้รับตำแหน่งขุนแผน แต่กลับมาพร้อมลาวทองเมียที่ได้จากการรบชนะ ทำให้นางวันทองทะเลาะวิวาทและตบตีกันกับลาวทอง เนื่องจากความรักระคนความเหิงหวง นางวันทองขาดสติใคร่ครองและบันดาลโทษะ จนถึงขั้นขุนแผนประกาศตัดขาดจากวันทอง เหตุการณ์พลิกผันเช่นนี้เป็นผลให้วันทองต้องตกเป็นเมียของขุนช้าง การรับรู้ภาวะทุกข์โศกอย่างแสนสาหัสของวันทองทำให้เกิดกรณารส ในขณะเดียวกันก็เกิดราทรรส คือ แค้นเคืองพฤติกรรมของขุนแผนที่ตัดรักไปง่าย ๆ เมื่อได้เมียใหม่

ขุนช้างตัวละครฝ่ายปฏิปักษ์ก็คิดจะทำลายขุนแผน ขจัดศัตรูหัวใจให้หันไปจากชีวิตของวันทองได้เพื่อปลดความผิดเนื่องจากหนีเวรทำให้ขุนแผนตกอับ ถูกพรากลาวทอง ห้ามเข้าเฝ้า ห้ามเข้าวัง และทำหน้าที่ตระเวนด่านชายแดน ขุนแผนแค้นขุนช้างอย่างยิ่ง เมื่อหาอุปการณ์ ๓ อย่าง คือ คาบฟ้าฟื้น ม้าสีหมอก และกุมารทองได้ครบแล้ว ก็บุกขึ้นเรือนขุนช้างเป็นการแก้แค้นโดยจะพรากวันทองหนีไปกับตน แต่วันทองปฏิเสธขุนแผน เพราะอาศัยรักในความดีของขุนช้าง ทั้งนางยังมีความแค้นเคืองน้ำใจของขุนแผน ด้วยภาวะรักข้อใจ แต่ในที่สุดนางก็ยินยอม



หนีไปครองรักร่วมกันในป่า ภาวะรักของขุนแผนและวันทองจึงกลับมามีความซาบซึ้งอีกครั้งหนึ่ง

เมื่อวันทองตั้งท้อง ขุนแผนจึงกลับมามอบตัวผู้กิติ ขุนแผนขณะกิติ ได้ครองคู่กับวันทองและแก้วกิริยาอย่างมีความสุขในระยะเวลาสั้น ๆ แล้วขุนแผนก็ถูกจำคุกเป็นเวลาดิบห้าปี เมื่อประสพจะให้สมเด็จพระพันวษาส่งคืนดาวทองแก่ตน

ขุนช้างได้โอกาสจึงนำวันทองกลับไปเป็นคู่ครองของตน วันทองคลอดพลายงาม ต่อมาขุนช้างจะฆ่าพลายงาม วันทองจึงบอกความจริงเรื่องขุนแผนเป็นพ่อของพลายงาม และให้พลายงามหนีภัยไปอยู่กับนางทองประศรีที่กาญจนบุรี

พลายงามอาสาไปรบและทูลขอขุนแผนออกจากคุกไปช่วยรบ พลายงามประสบผลสำเร็จในการรบได้รับตำแหน่งจอมันไวย ได้แต่งงานกับนางศรีมาลาและธรรพ์ฟ้า

จอมันไวยยังแค้นเคืองในพฤติกรรมอันโหดร้ายของขุนช้าง จึงแค้นแค้นจนเกิดคิดฟ้องร้อง ขุนช้างแพคดีถูกจำคุก แต่นางวันทองได้ขอร้องจอมันไวยให้ช่วยเหลือ

รักลึกลับใจ (กรุณา) คือ ความรักที่ยังคงอยู่ในหัวใจของคนรักที่มีชีวิตอยู่ซึ่งโศกเศร้าเสียใจเพราะคนรักอีกฝ่ายหนึ่งใกล้จะตายหรือตายจากไปแล้ว

ความแค้นเคืองของจอมันไวยที่มีต่อขุนช้างยังคงคุกรุ่นอยู่ จึงพรางวันทองมาจากขุนช้างเพื่อให้วันทองมาอยู่กับขุนแผน ขุนช้างจึงฉวยฎีกาต่อ

สมเด็จพระพันวษา เมื่อชำระความมีรับสั่งให้นางวันทองเลือกว่าจะอยู่กับขุนช้าง หรือขุนแผน หรือจอมันไวย แต่นางกลับทูลเป็นกลาง ไม่รับเลือกว่าจะอยู่กับใคร ภาวะทุกข์โศก จึงเกิดขึ้นแก่ขุนช้าง ขุนแผน วันทอง จอมันไวย และตัวละครที่เกี่ยวข้อง เมื่อวันทองถูกสั่งประหารชีวิต ผู้อ่านผู้ฟังได้กรอกรสเป็นรศเค้นที่สร้างความสะเทือนใจที่สุด

องค์ประกอบของวรรณคดีในส่วนที่เป็นอรรถกถา ได้แก่ กระจับปี่กลอน พบว่า กระจับปี่กลอนในเรื่องขุนช้างขุนแผนเกิดจากผลงานของกวีที่ประกวดประชันกันอย่างสุดฝีมือ และผ่านการกลั่นกรองจากสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพและกรรมการหอพระสมุดวชิรญาณอีกชั้นหนึ่ง ผู้วิจัยได้ศึกษากระจับปี่กลอนในส่วนที่เป็นบทบรรยาย บทพรรณนา และบทเจรจาหรือรำพึงรำพัน พบลักษณะสำคัญ ดังนี้

บทบรรยาย เป็นส่วนที่กวีใช้ในการดำเนินเรื่อง บอกเล่าให้รู้เรื่องราว เหตุการณ์ และชีวิตของตัวละคร ทั้งที่เป็นตัวละครเอกและตัวละครประกอบ โดยเฉพาะตัวละครเอกและตัวละครฝ่ายปฏิปักษ์ กวีจะให้รายละเอียดในด้านกำเนิด ประวัติ และอาชีพของพ่อแม่ บุคลิกลักษณะ บทบาท และหน้าที่ ความสัมพันธ์ระหว่างตัวละคร และความขัดแย้งระหว่างตัวละครที่ทำให้เกิดเรื่องราว และประการสำคัญได้ใช้กลวิธีการประพันธ์แบบเกริ่นการณ (foreshadowing) เล่าถึงพลายแก้ว ขุนช้าง และนาง



พิม เมื่อยังเป็นเด็กเล่นสมมุติเป็นผีเสื้อ แล้วแย่งชิง  
กันเป็นการเกริ่นการณให้ผู้ฟังทราบถึงเหตุการณ์ที่จะ  
เกิดขึ้นอย่างเดียวกันในกาตข้างหน้า ดังบทบรรยาย  
ต่อไปนี้

“สาวคนคณันเสร็จสำเร็จแล้ว

ฝ่ายข้างพลายแก้วอุทริว่า  
เรานั่นเป็นผีเสื้อกันเอศรา  
ขุนช้างร้องว่าข้าชอบใจ  
นางพิมว่าไปไถยนอกคอก  
รูปชั่วหัวลดอกหูหั่นไม่  
พลายแก้วว่าเล่นเอศเป็นไร  
ให้ขุนช้างนั้นไซ้เป็นผีพลาย  
ตัวข้าจะย่องเข้าไปหา  
จะไปลักเข้ามาเสียจากข้าง  
ทั้งสองคนรบเร้าเฝ้าชวนนาง  
จึงหักใบไม้วางต่างเตียงนอน  
นางฉลาดกวาดทรายกลายเป็นเรือน  
ขุนช้างกล่นเกลื่อนดังฟูกหมอน  
นางพิมนอนพลางกลางคืนนอน  
เข้าขุนช้างหัวกล่นเข้านอนเคียง  
พลายแก้วโคคแหวกเข้าแทรกกลาง  
ชกหัวขุนช้างที่กลางเกลี้ยง  
ขุนช้างทำหลับอยู่กับเตียง  
ฝ่ายนางพิมนอนเคียงเข้าเมียงมอง  
ขุนช้างวางร้องก้องก๊วย  
ขโมยลักเมียถูจากห้อง

ลูกขึ้นรุ่งน่านที่วชานร้อง  
เรียกหาพวกพ้องให้ติดตาม  
ชายเด็กเล็กกราวกรียวบัดเดียวใจ  
พวกขุนช้างรุกไล่ไม่เจ็ดขาม  
พอทันพวกพลายแก้วแล้วเลยตาม  
ด้อยที่ด้อยปามเข้าคึกกัน  
จอมครากปากแตกจนเลือดไหล  
ข้างก็วิ่งร้องไห้ไปตัวสั่น  
เรียกหาพ่อแม่อยู่จนจัน  
จนผู้ใหญ่วุ่นกันมาห้ามไว้  
นางพิมคำให้อ้ายตายโง  
พวกอ้ายโล่งโค้งกูไม่เล่นได้  
อ้ายหัวด้านซี้ดมันจิงไร  
แล้วพาฝูงข้าไทไปเรือนพลัน  
เจ้าขุนช้างหัวฟกวิงคกใจ  
ข้าไทก็กลัววิ่งตัวสั่น  
ฝนโพลใส่ทาตามเป็นมัน  
อิงพันแลปลิ้นแทบสิ้นใจ  
ทำนผู้ฟังทั้งสิ้นอย่ากินแหม่ง  
จะประคินสู้คิดแต่งก็หาไม่  
เล็กอุทริเล่นหากเป็นไป  
เทวทูตคลอให้ประจักษ์ตา  
เด็กเล่นสิ่งไรก็ไม่ผิด  
ทูลอริคเป็นเหมือนปากว่า  
อันคดีมีแต่โบราณมา  
ตำรานี้มีอยู่ในสุพรรณฯ”

(กรมศิลปากร, ๒๕๓๘, หน้า ๕ - ๑๐)

บทบรรยายที่มีความดีเด่นอีกด้านหนึ่ง คือ บทบรรยายเส้นทางการเดินทางถูกต้องตามแผนที่ เช่น เส้นทางการเดินทัพของขุนแผนและพลายงาม ตอนยกขึ้นไปตีเมืองเชียงใหม่

**บทพรรณนา** บทพรรณนาที่ปรากฏในเรื่อง ขุนช้างขุนแผน แบ่งเป็น บทพรรณนารายละเอียดของสิ่งของหรือสถานที่ และบทพรรณนาอารมณ์ บทพรรณนารายละเอียดของสิ่งของหรือสถานที่มีทั้งที่เป็น การแสดงฝีมือการประพันธ์ของกวีและที่เป็น ความหมายที่แฝงอยู่ การแสดงฝีมือการประพันธ์พบ ในบทชนมก ชมธรรมชาติ ชมดง ชมสัตว์ ชมไม้ การพรรณนาที่เป็นความหมายที่แฝงอยู่ ได้แก่ การชม ม่านฝีมือลาวทอง ทำให้พลายแก้วคิดถึงพิม พลังปาก เอ่ยชื่อพิมทำให้ลาวทองทราบความจริงว่าพลายแก้ว มีเมียแล้ว การชมม่านฝีมือวันทองที่ปักเป็นภาพ ต่าง ๆ ที่ปรากฏอยู่ในวรรณคดีเรื่องต่าง ๆ ทำให้ ขุนแผนโกรธแค้นวันทอง ขุนช้าง และนางศรีประจัน ส่วนบทพรรณนาอารมณ์แบ่งเป็น บทพรรณนา อารมณ์รัก โศก รักระคนแค้นอันเกิดจากความรักไม่ สมหวังของตัวละครเป็นประการสำคัญ และเป็น บทพรรณนาจากสถานอารมณ์เมื่อตัวละครตกอยู่ใน ภาวะรักจากโศกสถานที่ที่พบเห็นกระทบอารมณ์ ความรู้สึกทำให้ตัวละครคร่ำครวญถึงคนรัก

**บทเจรจาหรือรำพึงรำพัน** พบว่าบทเจรจา หรือบทรำพึงรำพันสอดคล้องกับเนื้อเรื่อง บุคลิกภาพ

นิสัยใจคอ และบทบาทของตัวละคร เช่น ผู้ฟัง – ผู้ อ่านทราบ ว่า พลายแก้วมีรูปร่างลักษณะ กิริยาท่าทาง และกิริยาจาเหมาะสมควรกับการเป็นทหาร จากคำ รำพึงของนางวางหูกเหล่าและสมเด็จพระพันวษา ขุนช้างมีปมด้อยเรื่องรูปลักษณะของตนจากการรำพัน ของตนเอง พิมเป็นหญิงปากจัดเพราะเจรจาโต้เถียง กับแม่และคำว่าขุนช้างทั้งโดยการกระทบกระเทียบ และคำโดยตรง

กระบวนการตอนที่กวีใช้สร้างสรรค์โครงเรื่อง เนื้อเรื่อง และภาวะรักไม่สมหวังในรูปของบท บรรยาย บทพรรณนา และบทเจรจา หรือรำพึงรำพัน จากการศึกษ พบว่า มีความเหมาะสมจึงทำให้ผู้ฟัง และผู้อ่านเกิดความรู้สึกเป็นรสเด่น โดยมี รสของการส เราทรรส และวีรรสเป็นรสเสริม

### กิตติศิลป์

กิตติศิลป์ในวรรณคดีเรื่องขุนช้างขุนแผน คือ การจับเสภาเล่าเรื่องหรือเสภานิทาน องค์ประกอบ ของการจับเสภาเล่าเรื่องหรือเสภานิทานมี ๓ อย่าง คือ บทเสภา ทำนองขับ และกรับเสภา

**บทเสภา** บทประพันธ์ที่ใช้ขับเสภา คือ กลอนที่ใช้จำนวนคำในวรรคระหว่าง ๖ – ๑๐ คำ

**ทำนองขับ** จำแนกเป็น ๒ ลักษณะ คือ จำแนกตามลีลากลอน และจำแนกตามสำเนียง

จำแนกตามลีลากลอนแบ่งเป็นลีลาเสาวจนี ลีลาปริไพโมทย์ ลีลาพิโรชาหัง และลีลาสดลา-

## ปักพิสัย

จำแนกตามสำเนียง แบ่งเป็น เสภาไทย เสภา  
ลาว และเสภามอญ

กรับเสภา การขยับกรับประกอบการขับเสภา  
แบ่งวิธีการขยับกรับเป็น ๓ อย่าง คือ ไม่กรอ ไม่สกด  
และไม่รับ

ไม่กรอ ใช้ขยับในช่วงเอื้อนเกริ่นและ  
กรวญ

ไม่สกด ใช้ตีสอต่อแทรกระหว่างคำใน  
วรรคและท้าววรรค

ไม่รับ ใช้ตีประกอบบทเสภาลีลา  
พิโรธวาทัง

รูปแบบการขยับกรับเสภา ตามแผนผังกลอน วรรคที่ ๑  
๒ ๓ และ ๔ มีดังนี้

เกริ่น

(ไม่กรอ) ๐๐๐/๐๐/(ไม่สกดสั้น - เบา) ๐๐๐

๐๐๐/๐๐/๐ (ไม่สกดยาว - เบา) ๐๐

๐๐๐/๐๐/๐ (ไม่สกดสั้น - เบา) ๐๐ (ไม่สกดยาว -  
หนัก)

๐๐๐/๐๐/(ไม่สกดยาว - เบา) ๐๐๐ (ไม่สกดยาว -  
หนัก)

รูปแบบการขับเสภาพร้อมการขยับกรับเสภา  
ดูรายละเอียดในภาคผนวก

## ความสัมพันธ์ระหว่างวรรณศิลป์กับกิตติศิลป์

การแบ่งทำนองขับเสภาตามลีลากลอนและ  
สำเนียงดังกล่าวมาในตอนต้นทำให้เห็นว่า องค์  
ประกอบของวรรณศิลป์มีบทบาทสำคัญต่อกิตติศิลป์  
กิตติศิลป์ต้องมีวรรณศิลป์คือบทกลอนเสภา จึงจะแสดง  
ออกทางศิลปะได้ ทำนองของกิตติศิลป์ขึ้นอยู่กับ  
วรรณศิลป์ ทั้งในด้านความหมาย เสียงสัมผัส เสียง  
วรรณยุกต์ เสียงสั้น เสียงยาว เสียงหนัก เสียงเบา  
ตำแหน่งของเสียงที่อยู่จุด หรือ กั้น หรือ ท้ายวรรค  
องค์ประกอบของวรรณศิลป์ที่กวีสร้างทั้งในส่วนวัสดุ  
และอรรถการได้อย่างเหมาะสมส่วนทำให้กิตติศิลป์ดำเนินไป  
ได้อย่างงดงาม ดังนี้

ลีลาสรวรรณ การขับเสภาลีลาสรวรรณนี้ใช้

กับบทเสภาที่ชมความงามของธรรมชาติ ชมนก ชมไม้  
ชมตง ชมสัตว์ ชมความงามของหญิง และชมม่าน  
องค์ประกอบของการขับเสภาประกอบด้วย การขึ้น  
เกริ่นที่มีความยาวปานกลาง ลีลาการขับไม่ช้าและไม่  
เร็ว และในบทชมที่มีการเคลื่อนไหวของสัตว์ เช่น ปลา  
หรือลิง จะแทรกอารมณ์สนุกสนาน และขยับกรับไม่รับ  
แต่ไม่ขยับให้เสียงดังและหนัก

ลีลาปริปรามิไทย การขับเสภาลีลาปริปรามิไทย

อ่อนหวาน ออกอื้อน นุ่มนวล มีการแทรกกรวญซึ่งเป็น  
การเอื้อนแบบโหยหวานในทำนองอ่อนหวาน เค้าโลม ผ่าก  
รัก เพื่อให้ผู้ฟังเกิดศรัทธา ขยับกรับไม่กรอ  
ประกอบในบางตอน

ลีลาพิโรธวาทัง ใช้ขับในบทขุนเคือง ตัดพ้อจนถึงขั้นโกรธรุนแรง ทะเลาะโต้เถียงกัน และบทสู้รบการใช้เสียงต้องเปล่งเสียงดัง กระชับ เน้นหนัก และลีลาขับรวดเร็ว ใช้ไม้รับที่ตึงเสียงดังและหนัก ผู้ฟังจะเกิดเร้าทรรส และวีรรส

ลีลาสัลลปังกพิสัย ใช้ขับในบทคร่ำครวญรำพึงรำพันที่ให้อนุราส ลีลาการขับจะช้า โหยหวน บางที่แทรกเสียงสั้นเกรือ ใช้ศิลปะการครวญมากกว่าลีลาสวารจนีและนารีปราโมทย์

ส่วนเสภาไทย เสภาลาว และเสภามอญ เป็นกลวิธีการขับเสภาเพื่อให้เกิดความสมจริงตามสถานภาพตัวละคร เสภาไทยมีท่วงทำนองการขับโดยใช้ลีลาตามกระบวนกลอนทั้ง ๔ ลีลา และขับเมื่อกล่าวถึงตัวละครที่เป็นคนไทย ส่วนการขับเสภาลาวใช้ขับเมื่อกล่าวถึงตัวละครที่เป็นชาวเขียงใหม่ เขียงทอง ล้านช้าง เช่น เจ้าเขียงใหม่ ลาวทอง สร้อยฟ้า และบัว และเสภามอญใช้ขับเมื่อกล่าวถึงตัวละครชาวมอญ ท่วงทำนองจะแตกต่างจากเสภาไทย และเปลี่ยนสำเนียงให้ใกล้เคียงกับสำเนียงลาวหรือมอญ

ในการขับเสภาเล่าเรื่องหรือเสภานิทาน ครูเสภาจะเลือกขับเฉพาะตอนที่ตนถนัด เช่น ครูอ่อนเลือกขับตอนที่ ๔ ตอนพลายแก้วเป็นคู่กับนางพิม เป็นตอนที่ให้เหตุการณ์จากการรับรู้ภาวะรักแรกพบของพลายแก้วและนางพิม ครูมีเลือกขับตอนที่กล่าวถึงการสู้รบของตัวละครเอก ซึ่งเป็นตอนที่ให้วีรสดจากการรับรู้ความกล้าหาญของพลายแก้วหรือพลายงาม สามารถจะนำไปใช้เป็นแนวทางในการตีความบทเสภา และเปล่งเสียงขับได้สอดคล้องกับรสนาถาวรณศิลป์ ความเข้าใจคุณค่าทางวรรณศิลป์และกิตติศิลป์ว่ามีองค์ประกอบที่ประสานกลมกลืนกัน

ครูทองอยู่เลือกขับตอนพลายแก้วได้นางลาวทอง เพราะมีความสามารถขับเสภาลาว ตอนที่ผู้นิยมขับมากที่สุด คือ ตอนที่ ๑๗ ขุนแผนขึ้นเรือนขุนช้างและได้นางแก้วกิริยา กับตอนที่ ๑๘ ขุนแผนพาวันทองหนีเนื่องจากบทเสภา ๒ ตอนนี้ ตัวละครเอกคือขุนแผนและวันทองอยู่ในภาวะรักของใจ กระบวนกลอนที่แต่งจึงมีทั้งรสแค้นเคือง รสรัก รสโศก ลีลากลอนที่จะขับเสภาครบทั้ง ๔ ลีลา องค์การทั้งทางเสียงและความหมายพริ้งเพราคมคาย และสมจริง

เมื่อพิจารณาในแง่บทบาทของกิตติศิลป์จะเห็นว่า ท่วงทำนองการขับเสภาและรับเสภาเป็นสื่อที่ผู้ขับเสภาตีความวรรณศิลป์ออกมาเป็นเสียง เพื่อให้ผู้ฟังรับรสแค้นขจัดยิ่งขึ้น วรรณศิลป์และกิตติศิลป์จึงต่างมีบทบาทในการเสริมคุณค่าแก่กันและกัน

การศึกษาความสัมพันธ์ระหว่างวรรณศิลป์และกิตติศิลป์ในวรรณคดีเรื่องขุนช้างขุนแผนทำให้เห็นว่า องค์ประกอบของวรรณศิลป์และกิตติศิลป์ต่างมีบทบาทช่วยเสริมคุณค่าแก่กันและกัน จึงทำให้วรรณคดีเอกเรื่องนี้ ได้รับการยกย่องจากวรรณคดีสโมสร สมัยรัชกาลที่ ๖ ว่าเป็นนิพนธ์ในประเภทกลอนสุภาพ

การศึกษาวรรณคดีเรื่องขุนช้างขุนแผนในด้านความสัมพันธ์ระหว่างวรรณศิลป์กับกิตติศิลป์เป็นการศึกษาวรรณคดีเปรียบเทียบแนวหนึ่ง คือ การศึกษาวรรณคดีกับศิลปะแขนงกิตติศิลป์ ผู้ขับเสภาถ้าเข้าใจรสที่เกิดจากการวิเคราะห์ภาวะรักไม่สมหวังที่ย่อมทำให้เห็นความสามารถในการสร้างสรรค์ผลงานอันเป็นอมตะของกวีไทยในอดีต ควรที่อนุชนไทยปัจจุบันจะได้อนุรักษ์ผลงานศิลปวัฒนธรรมไทยเรื่องนี้ไว้ให้สาถกโลกได้ประจักษ์

หน้า 125

เมื่อจบ บรรทัดที่ 5 จากท้าย คอลัมน์ซ้าย แล้วต่อด้วย บรรทัดแรก คอลัมน์ขวา

เมื่อจบ บรรทัดที่ 5 จากท้าย คอลัมน์ขวา แล้วต่อด้วย บรรทัดที่ 4 จากท้าย คอลัมน์ซ้าย

และเมื่อจบ บรรทัดสุดท้าย คอลัมน์ซ้าย แล้วต่อด้วย บรรทัดที่ 4 จากท้าย คอลัมน์ขวา

## บรรณานุกรม

- กรมศิลปากร. (๒๕๓๘). ขุนช้างขุนแผน เล่ม ๑-๓. (พิมพ์ครั้งที่ ๒). กรุงเทพฯ : องค์การข้าของกรุงสุทสา.  
กฤษณา รักษมณี. (๒๕๓๔). การวิเคราะห์วรรณคดีไทยตามทฤษฎีวรรณคดีสันสกฤต. กรุงเทพฯ : มูลนิธิโครงการ  
ตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์.  
คณะผู้ดำเนินงานโครงการดุริยางคศิลป์ไทย. (๒๕๓๒). วิวัฒนาการของเสภา. กรุงเทพฯ : ภาควิชาดุริยางคศิลป์  
คณะศิลปกรรมศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.  
เจตนา นากวัชระ. (๒๕๒๑). ทฤษฎีเบื้องต้นแห่งวรรณคดี. กรุงเทพฯ : ดวงกมล.  
ปราณี พาพานิช. (๒๕๓๖). “รักไม่สมหวังในวรรณคดีสันสกฤต” วารสารภาษาและวรรณคดีไทย,  
๑๐(๑) : ๔๘ - ๕๓.  
ศิริ วิหะ. (๒๕๔๓, ๓ ธันวาคม). กิตติคุณผู้เขียนชาวนาและขยับกรับเสภาทาง  
หมื่นข้าพหวน. (เจิม นาคมาลัย). สัมภาษณ์.  
สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์. (๒๕๒๘). “วิจารณ์ตำนานเสภา” ใน ปกิณกะเกี่ยว  
กับนาฏศิลป์และการละเล่นของไทย. กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์เจริญวิทย์. (ที่ระลึกในงานพระราชทานเพลิงศพ  
นายชวลิตร์ กันตารัติน เมรุวัดทองนพคุณ, ๖ มกราคม ๒๕๒๘)

แผนภูมิการจับเสภา

ขึ้นกริยา (ไม้ต)	จ ช	ข	ค	ฅ	ฉ ช	ช	ฉ	ช	ช
เสียงขึ้นกริยา	เออ	เออ	เออ	เออ	เออ	เออ	เออ	เออ	เออ
กริยา (ไม้กรอ)									
ขึ้นกริยา (ไม้ต)	จ	ช	ฅ	ฉ	ช	ช	ช	ช	ช
เสียงขึ้นกริยา	เออ	เออ	เออ	เออ	เออ	เออ	เออ	เออ	เออ
กริยา (ไม้กรอ)									
วรรณคดีหนึ่ง	จ ช	ช	ช	ช	ช	ช	ช	ช	ช
กริยา									
วรรณคดีสอง	จ ช	ช	ช	ช	ช	ช	ช	ช	ช
(ไม้ต)	จ	ช	ช	ช	ช	ช	ช	ช	ช
กริยา									
วรรณคดีสาม	จ ช	ช	ช	ช	ช	ช	ช	ช	ช
(ไม้ต)	จ	ช	ช	ช	ช	ช	ช	ช	ช
กริยา									
วรรณคดีสี่	จ ช	ช	ช	ช	ช	ช	ช	ช	ช
(ไม้ต)	จ	ช	ช	ช	ช	ช	ช	ช	ช
กริยา									